

<https://doi.org/10.62837/2026.3.213>

AYTƏN FAZİL QIZI MAHMUDOVA

Azərbaycan Turizm və Menecment

Universiteti

(Koroğlu Rəhimov küçəsi 822/23)

aytan.mahmudova@atmu.edu.az

XX ƏSR ABŞ NƏSRİNDƏ DİALOJİ NİTQİN TƏHLİLİ VƏ ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Xülasə

Məqalə bədii mətndə “dialoq” anlayışının nəzəri aspektlərinə, eləcə də ədəbiyyatda bədii nitqin təşkili forması kimi dialoqun əhəmiyyətinə həsr olunmuşdur. Burada Amerika yazıçısı Artur Heylinin əsəri təhlil edilir və bədii mətnlərdə “dialoq” anlayışına xüsusi diqqət yetirilir. Məqalədə XX əsrin görkəmli alimlərinin yaradıcılığından bəhs edilir və əsərin bədii nitq strukturunda dialoqla bağlı müxtəlif fikirlər təhlil edilir. Müəyyən bir ədəbiyyat növünə mənsub olmasından asılı olmayaraq dialoqun ədəbi əsərin bədii nitqinin struktur elementi kimi təhlilinin vacibliyi və zəruriliyi haqqında nəticə çıxarılır, çünki dialoq kifayət qədər funksiyaları yerinə yetirə bilər: süjeti inkişaf etdirmək və ya “dayandırmaq”, əsərin qəhrəmanlarının obrazını açmaq, müəllifin mövqeyini ifadə etməyin bir üsulu kimi çıxış etmək.

Açar sözlər: dioloq, dialoq funksiyaları, ədəbi mətn, bədii nitq, Artur Heyli,

Key words: dialogue, dialogue functions, literary text, artistic speech, Arthur Haley

Ключевые слова: диалог, функции диалога, художественный текст, художественная речь, Артур Хейли

Milli dilin kommunikativ funksiyasının ən aydın şəkildə təzahür etdiyi danışıq funksional-üslubi müxtəlifliyinin əsas forması dialoji nitqdır. Bu, ona görə baş verir ki, insanlar arasında davamlı qarşılıqlı əlaqə olduğundan istər-istəməz ünsiyyət formalaşır. İstər epik povest, istərsə də dramatik əsər olsun dialoq bədii əsərlərin mətninin müəyyən hissəsini təşkil edir. Daha çox dramatik əsərlərdə o, dominant rol oynayır. Müasir dilçilikdə dialoq canlı və təbii ünsiyyət halıdır, çünki dil yalnız ünsiyyət prosesində öz mahiyyətini açır. M.M. Baxtinə görə, istənilən ünsiyyət vəziyyəti dialoq kimi təsnif edilə bilər [2]. Nitq və mülahizə xitab etmə xüsusiyyəti ilə xarakterizə olunur. Başqa sözlə, bir müəllif, yəni müraciət edən və onun xitab etdiyi, yəni dinləyicisi var. Dialoqu dar mənada nəzərdən keçirsək həmsöhbətlərin məlumatlanma vəziyyətini dəyişən nitq vasitəsi olduğunu görmək olar.

Dialoji nitqin ayrıca tədqiq edilməsinə ehtiyac olduğunu ilk dəfə L. V. Şerba irəli sürmüşdür. Məhz bir çox aktual əsərlər onun tələbəsi L. P. Yakubinskinin ilk dəfə 1923-cü ildə nəşr olunmuş məqaləsi əsasında hazırlanmışdır [7; 8]. Digər

psixolinqvistlər də öz əsərlərində dialoqun təbiətinin öyrənilməsini nəzərdən qaçırmamış, dialoqla bağlı tədqiqatlar da əsasən elə dilçilər tərəfindən başlanmışdır.

Məlumdur ki, bədii əsərdə iki və ya daha artıq adamın öz arasında danışması dialoq adlanır. Dramatik əsərdə iştirakçıların dialoqu surət və xarakterin yaradılması üçün işlənən əsas bədii vasitələrdən biridir. Belə əsərlər əsasən dialoqlar üzərində qurulur. Buradakı dialoq roman, povest, hekayə, poema və ya şeirdəki dialoqdan özünəməxsus cəhətləri ilə fərqlənir. Xüsusi olaraq danışmaq formasında yazılmış bədii əsərlərə də dialoq deyilir. Məlumdur ki, bədii ədəbiyyatın oxunması, müvəffəqiyyəti, yayılması və yadda qalması onun dili, ifadə tərziləri ilə bağlıdır. Bu baxımdan amerikalı yazıçı Artur Heyli primitiv təsvirçilik yolu ilə getməmiş, bədii dili boş sözcüklə doldürməmişdir. Çünki dil bədii əsərin taleyinin həllində öz mühüm rolunu heç vaxt itirmir. Artur Heyli bu ənənəyə sadıq qalaraq yaratdığı obrazlarını və ümumilikdə əsərini oxucusuna sevdirmişdir.

Ədəbi yaradıcılığın iki əsas tipindən biri nəsrdir. Son zamanlara qədər nəsr termini söz sənətində bədii olmayan əsərlər haqqında danışarkən işlənirdi. Bədii nəsr nisbətən gec meydana çıxmış ədəbi hadisədir. Nəsr insanların gündəlik həyatını bütün mürəkkəb çoxcəhətliyi ilə, müxtəlif rəngarəng sahələrin qırılmaz vəhdəti halında dərk və əks etdirməyə çalışır ki, bu xüsusiyyət romanlarda, povestlərdə və digər əsərlərdə aşkar nəzərə çarpır.

Hazırda bədii nəsrin formaca quruluşu məsələsi tam həll olunmamışdır. Geniş yayılmış belə bir fikir var ki, öz quruluşuna, mütəşəkkilliyinə görə bədii nəsr insanın adi danışmaq və yazılı nitqi arasında prinsiplə fərqlər yoxdur. Habelə bir çox tədqiqatçılar və nəsr ustaları iddia edirlər ki, nəsr janrlarının şeir ritmindən ciddi fərqlənən və hər halda bu baxımdan nəsrin adı nitq çərçivəsindən çıxaran öz mürəkkəb və daxilən qanunauyğun ritmik quruluşu vardır. Lakin nəsrin ritmi anlayışı ilə ritmik nəsr (orada ritm aydın surətdə göz qabağındadır) anlayışını bir-biri ilə qarışdırmaq lazım deyildir.

Söz yox ki, nəsrin bədii özünəməxsusluğu yalnız nitqin zahiri mütəşəkkilliyi prinsipləri ilə məhdudlaşmır. Nəsrdə poeziyadakından əsaslı surətdə fərqlənən başqa obrazlılıq üsulları və formaları hökm sürür. Məsələn, poetik nitqdə çox zaman böyük rol oynayan müxtəlif məcaz növləri nəsrə az yer tutur. Əgər poeziyada “bədii enerji”nin güdrətli mənbəyi sözlərin mənasını müxtəlif təşbeh və tutuşdurma formaları vasitəsilə yaranan qarşılıqlı əlaqədirsə, nəsr üçün ilk növbədə müxtəlif şəkillərdə ortaya çıxan nitq üsullarının qarşılıqlı əlaqəsi səciyyəvidir: müəllifin, təhkiyyəçinin, personajın nitqləri. Təsvir olunan predmet bu nitqlər vasitəsilə bədii surətdə mənalandırılır və qiymətləndirilir. Nəsrə süjet, hadisələrin ardıcıl inkişafı daha böyük əhəmiyyətə malik olur: xarakterlər və vəziyyətlər daha müəyyən şəkildə və canlı təəcəssüm edir. Nəhayət, poeziya, xüsusilə ən yeni dövrün poeziyası lirik mahiyyətdə olduğu halda, nəsr, ümumiyyətlə epik sənətə çox meyl edir.

Artur Heylinin romanlarında əsas məqam onun personajlarının nitqidir. Yazıçı müxtəlif təbəqələrə mənsub insanların danışdığı tərzini dəqiqliklə verə bilir. Belə ki, yazıcının dialoq qura bilmək bacarığı onun əsas xüsusiyyətidir. Onun “Mehmanxana” (*Hotel*, 1965) və “Aeroport” (*Airport*, 1968) romanları XX yüzilliyin yalqızlaşmış 50-60 –cı illərinin ən gözəl işgüzar həyatının təsvirini verən əsərlərindən hesab olunur. Ünsiyyət zamanı dialoqda iştirak edənlərin nitqin məzmununa münasibəti dialoji vahidlərin məntiqi-məzmun çalarları ilə əlaqəli olur. Bununla bağlı müxtəlif tip replikalar və dialoqlar seçilir, reaksiyanın xarakteri müəyyənləşdirilir, danışanların vəziyyətinə və nitq faktına qiymət verilir. Artur Heylinin əsərinin böyük bir qisminin təhkiyəsi dialoqdan ibarətdir və oxucu hadisələrin gedişini yazıçı təsvirindən deyil, personajın nitqindən anlayır. Bu xüsusiyyət də Heylinin əsərini asan və oxunaqlı edir. Romanda obrazların tamlığı qəhrəmanların nitqində özünü göstərir. Yazıçı hər şeydən əvvəl əsərin leksik-semantik sisteminin estetik funksiyasını hərtərəfli şərtləndirir və əsaslandırır. O, personajların nitqini olduğu kimi vasitəsiz şəkildə çatdırır ki, bu da şəxsiyyətin xarakterini açmaq üçün düşünülmüş vasitədir.

Reaksiyanın xarakterinə görə uyğun dialoq tipləri müəyyənləşdirilir. Belə ki, tədqiqatçı E.M.Qalkina-Fedoruk dialoq-ziddiyyət və dialoq-sintez xüsusi qeyd edir. A.K.Solovyovanın tədqiqat əsərində isə dialoq-mübahisə, dialoq-izahat, dialoq-dalaşma kimi dialoq tipləri önə sürülür. Tədqiqatçı A.V.Çiçerin isə aşağıdakı dialoq tiplərini müəyyənləşdirir: dialoq-istintaq, insanın daxili ziddiyyətini bildirən dialoqlar; dialoq-etiraf və ya monoloq, qarşılıqlı anlaşma dialoqu; sevgi və ya məhəbbət dialoqu. K.Meqayeva isə daha çox diqqəti etiraf dialoquna, dialoq-mübarizə, özündə etiraf və mübarizəni gizləyən və daxili monoloqu bildirən qarışıq-dialoqa yönəldir [3; 4; 6].

Artur Heylinin “Mehmanxana” romanı əsasən işgüzar həyatı əks etdirdiyi üçün orada daha çox dialoq-mübahisə yer tutur. Belə dialoqlar məişət situasiyalarına daha çox yaxın olur. Əsərdəki işgüzar həyatın təsvirini verən səhnələri bir neçə qrupda formalaşdırmaq vacibdir: taksi sürücüləri, adi mehmanxana işçiləri, qanun keşikçiləri, mehmanxana sahibkarları arasında gedən dialoqlar. Yazıçı müasir Amerika cəmiyyətində geniş ictimai əlaqələr quran obrazlar yaradarkən sosial tənqiddən istifadə etmir. Artur Heyliyə görə qanun keşikçiləri heç də həmişə həssaslıq göstərmir, sürücülər isə heç də həmişə vicdanlı deyillər. Ümumiyyətlə, tamahkarlıq, hiyləgərlik və fırıldaqçılıq Amerika məişətinin əsas cizgiləridir. Eyni zamanda onun xidmət sahəsindəki üstünlükləri də həmişə diqqəti çəkmişdir. Əsərdə tutduğu vəzifəsindən sui-istifadə edən adamlarla qarşılaşırıq. Mübahisə doğuran belə bir dialoqa nəzər salaq:

“The one named Dixon said, ‘Let’s quit horsing around. How much?’ Herbie looked at the youths remembered their fathers, and multiplied the standard rate by two. ‘A hundred dollars.’” [1, s. 9] – (Adı Dikson olan birisi dedi: –Boşboğazlıq

etməyə dəyməz. Nə qədər? Herbi gənclərə baxdı, onların atalarının kim olduğunu xatırlayıb qiyməti iki dəfə artırdı. – Yüz dollar. – Tərcümə bizimdir- A.M.)

Göründüyü kimi yazıçı böyük xidmətçi Herbi Çandlerin tamahkarlığını göstərən dialoqda onun necə xüsusi işgüzarlıqla mübahisə etdiyini sənətkarlıqla təsvir edir.

Amerika həyat tərzini məharətlə əks etdirən yazıçı Körtis O’Kif və Uorren Trent arasındakı müqaviləni sənətkarlıqla təsvir edir və cəmiyyətin eyiblərini, amansız qanunlarını Trentin düşüncələrində dialoq-etiraf və ya daxili ziddiyyəti əks etdirən dialoqda belə ifadə edir:

“No! He would not sell out. Not yet. While there was still hope, he would hold on. There were still four days in which to raise the mortgage money somehow, and beyond that the present losses were a temporary thing. Soon the tide would turn, leaving the St. Gregory solvent and independent” [1, s. 86]. – (- Yox! O mehmanxananı satmayacaq. Hələlik satmayacaq. Hələlik ümid yeri var və o ondan möhkəm yapışacaq. İrəlidə dörd gün var. Bu müddət ərzində o pul tapmağa cəhd edəcək çünki bu hələ hər şeyin sonu demək deyil. Tezliklə hər şey yaxşılığa doğru dəyişəcək, pis günlər arxada qalacaq və “Sent Qreqori” yenidən maliyyə cəhətdən güclü və müstəqil olacaq.)

Yazıçı romanda dialoq-izahata geniş yer verir. Məsələn, orijinalda baş mühasib Yakubeklə Kristina arasındakı dialoqda oxuyuruq:

“It’s Montreal”, Christine said, and Jakubiec took the card the secretary offered him. Scanning it, he observed, “He looks all right. Stayed with us six times. Paid cash. One small query which seems to have been settled.”

“I know about that”, Christine said. “It was our fault” [1, s. 89]. – (- O Monrealdandır, - Kristina dedi. Yakubek katibənin ona uzatdığı kağızı aldı və tez göz gəzdirib dedi: - Məncə, hər şey qaydasındadır. Altı dəfə bizim mehmanxanada qalıb. Hər dəfə də pulunu nağd ödəyib. Yalnız bir dəfə anlaşılmazlıq olub və o da tez bir zamanda həll olub. – Bu haqda məlumatım var, - Kristina dedi. Bu, bizim günahımızdı”.

Görkəmli yazıçı Artur Heyli bu romanında süjet xəttini elə qurmuşdur ki, əsərdəki personajlar öz iş dünyaları haqqında danışmağa cəhd göstərir. Romanda “money”, “dollar” sözlərini analiz etdikdə aydın olur ki, bu leksik vahidlər yazıçı tərəfindən fərd olaraq kompleks mətn daxilində işlədilir və onların nə məqsədlə işlədilməsi ümumi kontekstdən aydınlaşır. Əsərin maliyyə-işgüzar leksikasının böyük bir qismi Amerika Birləşmiş Ştatlarının işgüzar aləminin fəal nitq vahidləridir. Ən çox işlənən sözlər isə “hotel” və “corporation” kəlmələridir.

Romanda ABŞ – nin iqtisadi və işgüzar həyatını əks etdirən rəqabətlə bağlı leksik vahidlər də çoxluq təşkil edir. Mübarizə, rəqabət bildirən sözlər işgüzar və ictimai-siyasi həyatı əks etdirən sözlərlə əlaqəli işlənir. Bu baxımdan aşağıdakı dialoq izahat və eyni zamanda mübahisə xarakterlidir:

““What business?”

“If you don’t object, I’d prefer to take things in order. First, permit me to say how sorry I was that it was not feasible to accede to your loan request. Unfortunately, the sum and terms were far beyond our resources or established policy” [1, s. 314]. – (- Hansı iş? Əgər etiraz etmirsinizsə, mən hər şeyi qaydasına salmağa üstünlük verərdim. Əvvəlcə icazə verin, kredit sorğunuza qoşulmağın mümkün olmadığı üçün nə qədər təəssüfləndiyimi deyim. Təəssüf ki, məbləğ və şərtlər bizim resurslarımızdan və ya müəyyən edilmiş siyasətimizdən çox-çox kənar idi.)

Dialog-mübahisə “Mehmanxana” romanında tez-tez rast gəlinən nitq vasitəsidir. Amerika cəmiyyəti üçün səciyyəvi olan pula, gücə əsaslanan münasibətləri realist boyalarla əks etdirən Artur Heyli adı bir işarə, müxtəlif bir replica və ifadə ilə aydın xarakter yaratmaq bacarığına malikdir. Əsərdə daha çox dialog-izahat, dialog-etiraf və qarışıq dialoqa üstünlük verilir. Belə ki, yazıçı mehmanxana işçiləri arasındakı dialoqda mehmanxana işçiləri arasındakı dialoqda mehmanxanada gedən gizli işlərin mahiyyətini aydınlaşdırır. Piter Makdermotla Çendler arasındakı dialoqdan aydın olur ki, Çendler fırladaqçı, yırtıcı, eyni zamanda zirək və çoxbilmiş birisidir.

“Maybe this time, not go to Mr. Trent? Couldn’t you just keep this between you and me?” “No”.

The bell captain’s gaze moved shiftily around the room, then returned to Peter. His eyes were calculating. “Mr. Mac, if some people were to live and let live...” He stopped. “Yes?” “Well, sometimes it can be worthwhile”. Curiosity kept Peter silent” [1, s. 348].

(Bəlkə bu dəfə cənab Trentin yanına getməyəsiz? Bəlkə hər şey öz aramızda qalsın? – Xeyr.

Kuryer baxışlarını otaqda gəzdirdi, sonra Piterə döndü. Onun baxışlarında hərislik sezilirdi. - Cənab Mak, əgər bəziləri yaşaya bilsə və yaşamağa icazə versəydi...” O, dayandı. - Bəli? - Hə, bəzən bu faydalı ola bilər. Marağ Piteri susmağa məcbur etdi.)

“Mehmanxana” romanında külli miqdarda hüquqa aid leksik vahidlər işlənmişdir. Baxmayaraq ki, romanda xüsusi hüquq leksikası üslubca əsasən neytraldır, bəzi hallarda emosional-obrazlı və ya modal xarakterli də ola bilər. Bu ən çox müəllifin hüquqşünaslığın bir yönünü müzakirə etdikdə və ya dəyərləndirdikdə meydana çıxır. Belə monoloq xarakterli dialoqlar əsərdə o qədər də çox olmasa da, dialoq-istintaq və ya sorğuya missal olaraq göstərə bilərik. “Mehmanxana” romanında biznes söxünü əks etdirən stilistik zəruriyyət Amerika Birləşmiş Ştatlarının işgüzar həyatını hərtərəfli əks etdirməyə xidmət edir. Kəskin konfliktli vəziyyətlər yazıçı tərəfindən geniş əks olunmuşdu. Artur Heylinin ədəbiyyata gətirdiyi yenilik işgüzar, siyasi, sənaye-texniki, hüquqi və professionalizmlər, slenqizmlər işlətməsidir. Əsər

ümumilikdə götürdükdə social və professional fəaliyyəti əks etdirir. Elə bu baxımdan da əsərdəki dioloji nitq daha çox biznes dialoq əsasında qurulmuşdur.

“Mehmanxana” romanında bu əsərin adi şifahi nitq kimi epik xarakter daşmasına baxmayaraq, ona xas olan konstruksiyalardan istifadə edilmişdir. Nümunə olaraq müxtəlif yarımçıq cümlələri, sual, nida, əmr cümlələrini, natamam və ritorik konstruksiyaları, müxtəlif növ xitabları qeyd etmək olar. Lakin təsvir olunan vəziyyət heç də həmişə qrammatik və leksik vasitələrdən istifadə edilərək təqdim olunmur. Bu da onu göstərir ki, mimika, intonasiya, jest kimi qeyri-verbal ünsiyyət faktorları romanda xüsusi rol oynayır [5]. Romanda lingvistik olmayan bu məqamlar müəllifin ümumən bədii əsərlərə xas olan şərh və iradlarının köməyi ilə ifadə olunur. Yuxarıda deyilənlər dialoqun janrından asılı olmayaraq əsərdə bədii nitqin təşkilinin forma və metodu kimi təhlilinin vacibliyi və zəruriliyi, eləcə də bədii mətndə dialoqun funksiya və növlərinin müxtəlifliyi haqqında nəticə çıxarmağa imkan verir. Epik ədəbi əsərin müəllifi obrazların dialoqları vasitəsilə bədii ideyanı və müəllif idealını ifadə edir ki, bu da obyektiv təhkiyə təəssüratı yaradır.

Ədəbiyyat

1. Hailey, Arthur. *Hotel*. A Bantam Book / published by arrangement with Doubleday & Company, Inc. – 1965. – 352 p.
<https://liteka.ru/english/library/4166-hotel#3>
2. Бахтин М.М. Проблемы поэтики Достоевского. Москва, - 1979. – 172 с.
3. Виноградов В.В. О художественной прозе. Москва, - 1980. – 366 с.
4. Соловьева А.К. О некоторых общих вопросах диалога. ВЯ. 1965. № 6.
5. Холодович А.А. О типологии речи // Историко-филологические исследования. Москва, - 1967. – с. 202-208
6. Чичерин А.В. Идеи и стиль. 2-е издание. Москва, - 1968. – 376 с.
7. Щерба Л.В. Избранные произведения на русском языке. / Л. В. Щерба; под редакцией М.И. Матусевич. — Москва: Издательство Юрайт, 2025. — 192 с. — (Антология мысли). — URL: <https://urait.ru/bcode/564581>
8. Якубинский Л.П. О диалогической речи. // М., - 1986. – с.17-58.

AYTAN MAHMUDOVA

ANALYSIS AND GENERAL CHARACTERISTICS OF DIALOGIC SPEECH IN 20TH CENTURY AMERICAN PROSE

SUMMARY

This article is devoted to the consideration of the meaning of dialogue as a way of organizing artistic speech in a literary text. Here is the American writer Arthur Hailey's work analyzed. Particular attention is paid to the concept of “dialogue” in the epic texts. The article mentions the work of outstanding scientists of the 20th

century. A conclusion is made about the importance and necessity of analyzing dialogue as a structural element of artistic speech of a literary work, regardless of its belonging to a certain genre of literature, since dialogue can perform sufficient functions: develop or "suspend" the plot, reveal the image of the heroes of the work, and serve as a way of expressing the author's position.

АНАЛИЗ И ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ДИАЛОГИЧЕСКОЙ РЕЧИ В АМЕРИКАНСКОЙ ПРОЗЕ XX ВЕКА

Резюме

Статья посвящена теоретическим аспектам понятия «диалог» в художественном тексте, а также значению диалога как формы организации художественной речи в литературе: анализируются эпические произведения американского писателя Артура Хейли. Особое внимание уделяется понятию «диалог» в литературных текстах. В статье сделан акцент на работы выдающихся ученых XX в., проанализированы различные мнения о диалоге в структуре художественной речи произведения. Сделан вывод о важности и необходимости анализа диалога как структурного элемента художественной речи литературного произведения вне зависимости от его принадлежности к определенному роду литературы, поскольку диалог может выполнять достаточные функции: развивать или «приостанавливать» сюжет, раскрывать образ героев произведения, служить способом выражения авторской позиции.

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Əlizadə Leyla Vaqif qızı